

A SZÓRVÁNNYÁ VÁLÁS FOLYAMATA MINT A NEMZETI KISEBBSÉGI KÖZÖSSÉG LEBOMLÁSÁNAK TERMÉKE

Mirnic Károly

A DESTRUKTURÁLÓ TÉNYEZŐK SZÁMBAVÉTELE ÉS A DESTRUKCIÓ FOLYAMATÁNAK SZOCIOLÓGIAI MEGVILÁGÍTÁSA

Egy nemzetrészt nagy hatalmi vagy nemzetközi politikai döntés alapján válik nemzeti kisebbséggé egy másik nemzeti közösség állami területén. Ilyen értelemben a nemzeti kisebbség nem egyéb, mint más állam szuverenitása alá helyezett és területéhez csatolt nemzetrészt. A közvetlenül sorsalakító politikai döntést megelőzően ez a nemzetrészt semmiben sem különbözött az egész nemzetre ható politikai, társadalmi-gazdasági, eszmei, a közvélemény útján terjedő értékek és intézményesített folyamatok megélése tekintetében. Ez a kapott nemzetrészt az új nemzetállam számára elviselhetetlen, idegen testet képez. Ezért attól a pillanattól kezdve, hogy véglegesítették az új elválasztó országhatárt, állami kényszerét fogja alkalmazni, hogy a szuverenitása alá vett népességre rákényszerítse saját etnikai jellegét. Ezáltal a volt nemzetrészt kényszerkisebbséggé válik. Ez azonban az utódállam számára sem könnyen és azonnal megoldható feladat. Nem lehet ugyanis egyszeri állami elhatározás vagy döntés eredménye. A destrukció folyamata maga is évtizedekig eltartó történelmi folyamat, amelynek a végkimenetele csak akkor biztos, ha nem történnek újabb határmódosítások. Ilyenek azonban nemcsak etnikai, hanem számtalan más okból kifolyólag mindig adódhatnak.

A NEMZETI KISEBBSÉGNEK MINT HARMADFOKÚ KÖZÖSSÉG KIALAKULÁSÁNAK AZONNALI MEGAKADÁLYOZÁSA ÉS LEHETETLENNÉ TÉTELE

A teljes területén tudatosan önszerveződni és belső viszonyait, valamint intézményhálózatát önállóan tervezni és működtetni képes közösséget harmadfokú közösségként értelmezem. Az ilyen közösség nem csoport, hanem szerves, politikai alanyiségű egész, amelyet többszörös kohéziós erő tart össze.

Már azáltal, hogy a nemzetrészt kényszerkisebbséggé válik, bekövetkezik a harmadfokú közösség lehetőségének a szertefoszlása. A kényszerkisebbségben a közösség tudatformáló és cselekvő tagjai, valamint szervezetei között szinte azonnal lehetetlenné válik a kapcsolatteremtés elsősorban a termelési és kereskedelmi szférában. Az addig működő kapcsolattartást lehetetlenné teszi, új kapcsolatoknak pedig nem adnak lehetőséget. Lehetetlenné válik a kisebbségi kényszerközösség gazdasági-pénzügyi szükségleteinek kielégítésére irányuló eszközök és intézkedések igénybevétele, de az ilyen jellegű intézményesített célirányultság is. A kisebbségi kényszerközösség valamennyi gazda-

sági viszonyát „kívülálló tényezők” határozzák meg, és „kívülálló” irányítják. A kisebbségi kényszerközösség számára ellenőrizhetetlenné és lehetetlenné válik minden ráhatás lehetősége a saját gazdasági helyzetére.

A politikai, gazdasági és értelmiségi elit addig tökéletesen működő kapcsolattartásában azonnali nehézségek állnak be. Már ez az egy tényező elégségesnek bizonyul ahhoz, hogy a kisebbségi kényszerközösség ne működhessen úgy, mint harmadfokú közösség. Ha a saját etnikai közösségéhez a legkisebb mértékben tudatosan ragaszkodik, és e közösség érdekeit igyekszik éltetni, a kisebbséghez tartozó vállalkozó egyén többé egyetlen gazdasági érdekét sem képes tervszerűen és szervezeten érvényesíteni. Az utódállam első számú célja, hogy megakadályozza a kisebbségi közösséghez tartozó egyén gazdasági érdekképviselését azzal a céllal, hogy majd ez további áttételben és más közösségi cselekvési területeken is megakadályozza az érdekvényesítést. A kisebbséghez tartozó egyénnek az a kísérlete, hogy továbbra is tudatosan egyesüljön más egyénekkel, és a közösségében létrehozjon gazdasági szervezeteket, társaságokat, egyesületeket és más érdekképviselést, eleve sikertelenségre van ítélve. Az állami kényszer ezt a szándékot következetesen lehetetlenné teszi. A tudatosító politikai érdekképviselést a közösségi élet valamennyi megnyilvánulásában, de elsősorban a gazdasági kapcsolatok és kommunikáció terén lehetetlenné teszi. Csak ezután kerül sor az önszerveződés más lehetőségeinek a korlátozására is. Az utódállam csak annyi lehetőséget ad a kényszerközösségnek, amennyire kényszeríti a látszat jó szomszédviszony fenntartása. Mihelyt lehet, újabb, korlátozó és szigorító intézkedéseket foganatosít, amikor kikerül a nemzetközi közvélemény ellenőrzése alól.

A KISEBBSÉGI KÉNYSZERKÖZÖSSÉGNEK MINT MÁSODFOKÚ KÖZÖSSÉGNEK A DESTRUÁLÁSA

A közvetett, vagyis az intézmények és közvélemény által közvetített kapcsolatokkal bíró közösséget másodfokú közösségként értelmezem. Napjainkig a többségi nemzeti közösség által alkalmazott állami kényszer számára megoldhatatlan feladatnak bizonyult, hogy teljesen megakadályozza-betiltsa a kisebbségi anyanyelvhasználatot. A közös nyelv használata a családban (primer, azaz első fokú közösségben) ösztönösen ellenáll minden erőszakos tiltásnak. Önmegtartó erejű és magában véve autonóm jellegű. Az egymás közti nyílt vagy tiltott azonos nyelvű kommunikációt nem lehet könnyen megvonni a kisebbségi közösséghez tartozó egyéntől, családtól, baráti körtől, szolidaritási csoporttól, szomszédi kapcsolattól. Ehhez is történelmileg hosszabb időre van szükség. Meg lehet viszont tiltani vagy erősen korlátozni az anyanyelvhasználatot a közélet minden területén. Az anyanyelvhasználat tiltására vagy korlátozására vonatkozó törvények, jogszabályok és intézkedések a közélet minden területén, de elsősorban az oktatásban, a művelődésben és a tájékoztatásban, központi jelentőségűek a kényszerkisebbség mint másodfokú közösség életében. Mindenekelőtt azért, mert visszahatnak a kisebbséghez tartozó egyén

munkamegosztásban elfoglalt helyére, a nemzeti jövedelem elosztásában, a társadalmi életben, a presztízscsoportokban, az állami közigazgatásban betöltött szerepkörben és pozícióharcban. E tekintetben minden állami korlátozás hátrányos helyzetbe hozza a nemzeti kényszerkisebbséget és külön-külön a hozzá tartozó egyéneket. A kényszerkisebbségnek mint másodfokú közösségnek (amelyre jellemző a közvetett kapcsolatok rendszere) a gyökértelenítése azért bizonyul nehéz feladatnak, mert továbbra is hatékonyak az első fokú közösségek mint természetes közösségek. A nemzeti kisebbséghez tartozó egyének ugyanis akarataik ellenére is beleszületnek a közös nyelvhasználat valóságába. Ezt az egymás közötti családi nyelvhasználatot tovább erősítik, és tág kommunikációs hálónak változtatják a szomszédi, baráti és szolidáris kapcsolatok. Mindez akadályt jelent az anyanyelvhasználat hálózatának széttépésében. A szomszédi, baráti és szolidaritáson alapuló kapcsolatoknak, bár természetük szerint közvetleneknek tekinthetők, van egy más vonatkozásuk is. Ugyanis azon tulajdonságuk folytán, hogy területi jellegűek is, közvetettekké válnak. Nemcsak egy házhoz kötődnek, hanem utcához, lakónegyedhez, városhoz, faluhoz is, s ez a nyelvhasználatot közvetett jellegűvé teszi a kisebbségi közösségekben. A nemzeti kisebbségi közösség bomlásának ezen a fokon tehát még egyszerre hatnak az első fokú közvetlen és másodfokú közvetett nyelvhasználati és társadalmi kapcsolatok. Nyilvánvaló tehát, hogy a többségi nemzeti közösség állami kényszere nem éri be csupán azzal, hogy az értelmiségi, gazdasági és politikai elit és a közösség cselekvő tagjai közötti kapcsolatokat gyengítse, hanem állandóan szagatja, és lehetetlenné teszi a kényszerközösség valamennyi közvetlen-közvetett térkapcsolati rendszerét is. Célja a kisebbségi kényszerközösséghez tartozó egyének egymással való szembeállítására érdekeik szerint a nemzeti értékrendszer megítélésében, de a közös érdekek meglátásának elhomályosítása is. Ezáltal teljesebbé válik a tiltó rendszer a kisebbségi közösség életében. Egymással különböző ellentétes-ellentétes meglátás, erkölcs, érték és normarendszer uralkodik el a sorskérdések tekintetében. A tiltó állam célja az, hogy semmilyen jól szervezett intézményesített formában vagy informális kapcsolatteremtésben ne vegyen részt nagyobb számú kisebbségi egyén. Az egyén nemzeti azonosságtudata, önmaga helyzetéről alkotott képe bizonytalanná váljon. A cél arra irányul, hogy ne egységes területen érvényesüljön az anyanyelvhasználat, ne vegyen benne részt a kisebbségi közösség valamennyi tagja, hanem – amennyire csak lehetséges – minél nagyobb része az államalkotó nemzeti közösséghez kötődjön. Aki a kisebbségi közösség közvetett kapcsolataiban nem azonosul a közösség életével (s ezen keresztül az egész nemzete életével), előbb-utóbb elidegenül tőle. Ennek következtében a perifériális részeken elkerülhetetlenül egyre nagyobb elkülönülés és leszakadás következik be. Aki nem érez és nem gondolkodik többé kisebbségi közössége közvetett kapcsolataiban – magányossá válik. Ebből csak egy kivezető út van: kötődni az államalkotó népesség közösségi intézményeihez, értékrendszeréhez és nyelvhasználatához.

A kisebbségi kényszerközösség területi szerkezetében egyre nagyobb mértékben lazulnak fel és tűnnek el a közvetett kapcsolattartás lehetőségei.

A nemzeti kisebbség megszűnik a saját területi egységeit és kisközösségeit egyesítő politikai alanyiságú közösség lenni. Ez a folyamat különösen gyorsan bonyolódik le azokon a területeken, amelyek az intézményesített kommunikációs háló szélén helyezkednek el. Nemzeti értelemben ezeken a területeken az egyén gyorsabban magányosodik el, és vész el a nemzete számára: általában előbb, mint a többségi nemzeti közösség befogadná. Általános leépülési és destrukturalizálódási folyamat megy végbe: a nemzeti kisebbség egyre gyorsabban olvad a peremrészekben, s ugyanakkor az addig hozzá tartozó egyén előtt nem nyílnak új lehetőségek a többségi nemzeti közösség részéről sem.

A kisebbség és többség közti ádáz harc eredménye, hogy a kisebbséghez tartozó egyének nagyobbik része szociális tekintetben hátrányos helyzetbe kerül, és mint csatlós lényeket, „szolganépet” fogadja be a többségi nemzeti közösség. Csak nagyon véletlenszerűen adatik meg a társadalmi felemelkedés lehetősége egy-egy egyénnek a szórványban. Az egymás közti harcból eredő büntetés természetesen közvetlenül nem ennek vagy annak az egyénnek szól, de mégis valamennyit sújtja. Ezáltal semmissé válnak a polgári társadalomban állandóan proklamált értékek, az általános polgári szolidaritás működtetése a kisebbségi közösséghez tartozó egyénekkel szemben is. Helyet kap a kirekesztés.

Elérkeztünk a kisebbségi közösség szórvánnyá válásának küszöbére, s már mélyen beegázoltunk e folyamat első és második szakaszába is. Bár azt is részben érintettük, mégis hátra maradt, hogy részletesen is leírjuk a szórvánnyá válás folyamatának záró szakaszát.

A DESTRUKCIÓ ZÁRÓ SZAKASZA: A NEMZETI KÉNYSZERKISEBBSÉGI KÖZÖSSÉG KÖTETLEN EGYÉNEKRE TÖRTÉNŐ SZÉTHULLÁSA

Az egyénekre széttagolt és kizárólag primer kapcsolatokra korlátozódó közösségeket első fokú közösségként értelmezem. A nemzeti kényszerkisebbség végleges széttagolódása kötetlen egyénekre több szálon fut. Ennek a folyamatnak megvannak a demográfiai, szociológiai, etnológiai, szociálpszichológiai, kulturális antropológiai stb. összetevői. E tudományok módszereivel szükséges őket végigkísérni. Miután a nemzeti kisebbség a szórvánnyá válás folyamatának a kezdet kezdetén megszűnik közös célokért dolgozó társaság, saját kommunikációs belső hálózattal és saját alapítású intézményeivel rendelkező munkaközösség lenni, ugyanez a folyamat fog megisméltódni jóval később az oktatási rendszerben, s azután a művelődési intézményhálózat felszámolása területén.

Ez a folyamat, például a délvidéki magyarok esetében nagymértékben végbement az elmúlt 80 év alatt, de még kb. 50 év szükséges ahhoz, hogy teljesen be is fejeződjön, s ezáltal széttagolódjon kötetlen egyénekre és néhány laza kapcsolatú, zárt kisközösségre. E folyamat képezi alapját a természetes népességfogyásnak, de ez az utóbbi is visszahat a folyamat gyorsulására. A szórvánnyá válás és a természetes népességfogyás interakciója is azonban egy sok-

kal szélesebb keretben történik: a belső és külső vándormozgalom állandóan ható és leállíthatatlan folyamatában. A vándormozgalomnak mind a két arcukat az utódállam kényszerítő intézkedéseivel irányítja a többségi nemzeti közösség érdekében. E nélkül a nemzeti kisebbség természetes népességfogyása nem 100, hanem akár 200–250 év alatt menne végbe, s kérdéses, hogy egyáltalában végbemenne-e? Nem kapna-e teljesen ellenkező, növekvő irányt a különböző, örökké változó politikai tényezők és külső erők hatására? A kis népek és néptörödékek politikai szerencséje nagyon változó tényezők hatása alatt alakul, s ez a jövőben sem lesz másként, hiszen ki vannak téve a nagy népek akaratának és a véletlenszerűségnek.

Mivelhogy a szórvánnyá válás folyamatát a politikai döntés kezdetétől alapjában véve a többségi nemzet állami kényszerítő hatása és intézkedései irányították, az elmúlt 80 évben a délvidéki magyar kényszerkisebbségi közösségben nem sikerült a két világháború között, a titói időben, de 1989 után sem létrehozni a tudatos, jól szervezett, politikai alanyiságot kimutató kapcsolatot a politikai elit és a cselekvő egyének között. A délvidéki magyar kisebbségi közösség nem volt képes:

- megtartani azt a közös ügyért cselekvő egyének közösségét, amilyen korábban volt, 1920 előtt, mint nemzetrészt; képtelen volt ennek a célnak megújuló tartalmat és formát nyújtani;
- kohéziós erőt adni, amely a szociális kérdésekben konszenzust és szolidaritást eredményez, és a nemzetiségi sorsot tudatosan és politikai alanyisággal és képviseléssel irányítja;
- képtelennek bizonyult a kisebbségi közösségben a különböző érdekcsoportok és társadalmi rétegek között cselekvő, átfogó konszenzust és szolidaritást teremteni;
- a kisebbségi politikai, értelmiségi és gazdasági elitnek nem sikerült elhittetnie, hogy a kisebbségi közösségben közös otthonra lehet lépni, és az jövőt nyújt.

Ennek következtében mély gyökeret vert tíz- és százvezek lelki világában a hontalanság. Ennek további következménye a családalapítással kapcsolatos elkedvetlenedés és a kivándorlás, illetve fontolgatása.

A délvidéki magyar kisebbség politikai, értelmiségi és gazdasági elitje közötti kapcsolat elégtelensége és sokszor a kisebbségi közösséggel való szembenállás csak erősítette az állam tiltó-korlátozó akaratát. Ez a több évtizeden keresztül tapasztalható magatartás az állam hasznára tevékenykedett, és tovább mélyítette érzelmileg is e folyamatok medrét a kisebbségeknél. A politikai és értelmiségi elit képtelennek bizonyult a nemzetiséghez tartozó egyéneknek eszmei értékeket nyújtani minden cselekvési területen, mind a magánéletben, mind a közéletben. Ez az elit a kisebbségi közösségben a nemzethez tartozás azonosulásának értékét kizárólag a közös nyelvre korlátozta, ami már elégtelennek bizonyult a 19. század elején is, s ma még inkább, hiszen az azonos nyelvet beszélők számtalan nemzetállamot hoztak létre, s hoznak létre ma is. A kisebbségi közösséget tehát meghagyta csupán az azonos nyelvet beszélők csoportja szintjén, de az eszmei értékekben egybekovácsolt közösség

szintjéig képtelen volt felemelkedni. Az ilyen csoportban az egyén természet-szerűleg elmagányosodott.

Ha ilyen volt a múlt és ilyen a jelen, mi marad a jövő számára?

- a csonka család és a rohamosan csökkenő, mind gyakrabban többnyelvű rokon kapcsolatok;
- az otthonokban (és nem a nyilvános helyeken) találkozó, szűkülő baráti kör;
- a templom üresedő padjai, a hívők közösségének felbomlása, ahol a keresztelők is inkább már az egyén ügye és nem a hívő közösség ünnepe;
- a valamikori vagy a virtuális közösségképzet egyéni kívülivé válása: a tartós emlékezet vagy a távolodó, nehezen elviselhető lidérc.

A szórvánnyá válás végső stádiumában az egész kisebbségi közösség szét-esik primer csoportokra: az egyén már csak a családjával kommunikál anyanyelvén, vagy jobb esetben szűkülő baráti körével azonosul. A valamikori közössége értékrendszerét többé nem érti, nem éli meg, és nem képviseli a többségi nemzetiségi közösséggel szemben. A nemzettudata kiürül, már igazi értékek nincsenek benne, hanem alapjukat veszített sztereotípiák, előítéletek és hiedelmek.

A SZÓRVÁNNYÁ VÁLÁS DINAMIKÁJA

A kisebbségi közösség szerkezetében egyszerre vannak jelen az olyan települések és kisközösségek, amelyek a szórvánnyá válás első, második és harmadik szakaszába jutottak. Ezek szerint a kisebbségi közösség nem egyszerre lép be a szórvánnyá válás egyes szakaszaiba, és nem egyszerre érkezik végső szakaszába. A szórványtelepülések mellett megtalálhatók azok a települések, amelyek a szórvánnyá válás küszöbén várakoznak, de csak idő kérdése a további lebomlásuk.

Bár általános szociológiai szempontból nincsenek olyan települések, amelyekben az egyének kizárólag első fokú közösségben élnek (csupán családi vagy rokonsági kötelékben), a nemzeti kisebbségi kényszerközösség szempontjából vannak. Ahogy rövidül jelenlétük a kisebbségi közösség közvetlen és közvetett kapcsolattartásában, olyan arányban hosszabbodik a jelenlétük az államalkotó többségi közösségben. Az utódnemzedék már ezen az úton keresi és találja meg a jövőjét. A szórvánnyá válás folyamatának minden következő szakaszában a fejlett és kiteljesedett közösségre jellemző közvetett-közvetített kommunikációs kapcsolatok meggyengülnek, véletlenszerűvé válnak, intézményszerű jellegük megszűnik. Előbb-utóbb a másodfokú közösségre jellemző intézmények és szervezetek formája tartalmatlanná válik, s végül tevékenységük megszűnik. Magát az intézményt mint formát már a kívülálló, a többségi nemzet állami irányító szerepe szünteti meg. Ha a közösségéhez továbbra is ragaszkodik, a kisebbségi közösséghez tartozó egyén ketrecben találja magát, és képtelen lenne utódainak jövőt nyújtani. Ideig-óráig még fenntartják magukat a zártkörű családi közösségben a kapcsolatok, de ezek is rendkívül

törékennyé válnak a vándormozgalom és az erőszakos, dominálni akaró többségi nép nyelvi behatolása következtében a rokonsági kapcsolatokba. Azokon a településeken is, ahol a kisebbségi közösség még csak a szórvánnyá válás küszöbén időzik (a nagyvárosokban), tulajdonképpen csak látszatnyugalom van. A lebomlás folyamata ott sem kisebb intenzitású, de visszatartott kirobbanó erővel válik majd láthatóvá a felszínen. Hatása akkor meglepetésszerű lesz, és a korábban cselekedni nem akarók vagy nem tudók, tehetetlenek, az egymásra mutogatók számára kijózanító.

ÖSSZEGZÉS

A kisebbségi közösség szórvánnyá válásának folyamata az államalkotó többségi nemzet állami kényszere és hatása alatt megy végbe. Ennek a következménye:

a) a szórványban élő kisebbségi közösségi egyén nagyon hátrányos szociális helyzetbe kerül: a többségi nép által támasztott oktatási, szakképzettségi és más követelményeknek nem tud eleget tenni, a kor szintje alatt alakul egész szellemi habitusa;

b) a kisebbségi közösségnek a még „ép része”, amely a szórvánnyá válás küszöbén időzik, ellenséges világot talál maga körül, amelyben képtelen már bármit is cselekedni a nemzetisége érdekében. A saját szórványát is hagyja pusztulni. Sem egész önmagával, sem a szórványaival nem képes közösséget vállalni.

A szórvánnyá válás végső stádiumában, szociológiai értelemben, már nem létezik kapcsolat az elit és a cselekvő közösség között. Itt már a kisebbségi közösségnek mint harmadfokú közösségnek (amely politikai alanyiságú, tudatosan és szervezeten képes befolyásolni akaratával a folyamatot) a hatása megszűnik az egyénre és a zárt jellegű kisközösségekre. A kisebbségi politikai cselekvést és szervezettséget nincs mire (intézményre) és kire (az egyének közvetett és közvetítő kapcsolataira) alapozni. Mint általában a társadalom egészének szintjén, a kisebbségi közösségben is csak ott lehet politikai alanyisággal, tudatosan és szervezeten cselekedni, ahol a másodfokú közösség intézményei (közvetett és közvetítő kommunikációs hálója) működnek és hatnak, az egyének pedig a közösségi intézmények céljait megértik, és a tevékenységüket értékelik.

Alternatívák persze a jövőben is jelentkezhetnek, azonban ezekre a jelenlegi állapot tényezőiből nem lehet következtetni.

Nincs olyan tényező, amely stabilizálódásra utalna, és a folyamatot leállítaná.